

Tadeusz Wawrzyński

Weterani Powstania Styczniowego : Kawalerowie Krzyża i Medalu Niepodległości

Niepodległość i Pamięć 2/1 (2), 139-144

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Wawrzyński

Weterani Powstania Styczniowego Kawalerowie Krzyża i Medalu Niepodległości

Po odzyskaniu niepodległości weterani Powstania Styczniowego 1863 r. cieszyli się uznaniem władz i szacunkiem ze strony społeczeństwa. Otoczono ich również opieką. W Babcicach pod Warszawą urządzono dla samotnych Dom Weteranów, a w Warszawie przy ul. Floriańskiej 2 powstało w 1928 r. Warszawskie Schronisko Weteranów. Znacznie wcześniej utworzono Przytulisko Weteranów Powstania 1863-64 w Krakowie. Uczestnicy Powstania Styczniowego organizowali stowarzyszenia weteranów. Istniały one w każdym większym mieście. W 1930 r. powstało Towarzystwo Przyjaciół Weteranów, które miało na celu udzielanie pomocy ostatnim żyjącym jeszcze uczestnikom Powstania Styczniowego.

Władze państwowe już w sierpniu 1919 r. przyznały weteranom powstań narodowych stałą pensję. W związku z tym przeprowadzono weryfikację weteranów. Prace weryfikacyjne leżały w gestii specjalnej Komisji Kwalifikacyjnej Przy Centralnym Zarządzie Uczestników Powstania 1863 r. w Warszawie. Komisja składała się "z 3 uczestników powstania 1863 r. delegowanych po jednym przez Stowarzyszenia Weteranów we Lwowie, Warszawie i Krakowie, 3 weteranów zaproszonych przez Rząd i 2 przedstawicieli Rządu, tj. Ministerstwa Spraw Wojskowych i Ministerstwa Skarbu"¹. W lipcu 1922 r. skład Komisji Kwalifikacyjnej uległ pewnej zmianie. W jej skład wchodziło 9 osób, w tym 3 przedstawicieli rządu, tj. Ministerstwa Spraw Wojskowych, Ministerstwa Skarbu i Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, i 6 weteranów. Pięciu delegowały Stowarzyszenia Weteranów 1863 r. w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Poznaniu i Wilnie, zaś szóstego mianował minister Spraw Wojskowych na wniosek przewodniczącego Komisji. Przewodniczącym był przedstawiciel Ministerstwa Spraw Wojskowych, a jego zastępcą przedstawiciel Ministerstwa Skarbu². Komisja przyznała prawa weteranów 3644 osobom³. Na mocy ustawy z dnia 18 grudnia 1919 r. przyznano weteranom stopnie i prawa oficerskie⁴.

Weterani byli grupą szybko wymierającą. W roku 1923 żyło ich 1970, w roku 1924 - 1791, w roku 1928 - 1350, a w roku 1932 już tylko 386⁵. W styczniu 1933 r., kiedy to przypadała 70. rocznica wybuchu powstania, żyło 258 weteranów⁶, zaś w styczniu 1938 r. - 53⁷. W Warszawie ostatni weteran zmarł 3 listopada 1942 r. Był to Mamert Wandalli. Również w 1942 r. zmarł w wieku 105 lat ostatni weteran w Krakowie - Maksymilian Nożyczkowski.

W latach 1933-38 założono z inicjatywy Towarzystwa Przyjaciół Weteranów 1863 r. kwaterę weteranów Powstania Styczniowego na Cmentarzu Wojskowym w Warszawie. Na murze oddzielającym cmentarz od strony wschodniej umieszczono 212 tabliczek z nazwiskami uczestników powstania, zmarłych w więzieniach carskich w kraju i na obczyźnie. W kwaterze, składającej się z czterech rzędów, spoczywa 68 (w tym 8 nieznanymi) weteranów powstania 1863 r.⁸ Już u schyłku lat dziewięćdziesiątych XIX w. z inicjatywy Towarzystwa Wzajemnej Pomocy uczestników Powstania Polskiego z roku 1863/64 kwaterę powstańców styczniowych wydzielono na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie⁹.

Nie zapomniano również o weteranach przy nadawaniu orderów i odznaczeń państwowych. Jako jedni z pierwszych otrzymali w 1921 r. nowo ustanowione wówczas odznaczenie - Order Odrodzenia Polski. Dekoracja miała miejsce na stokach Cytadeli w dniu 5 sierpnia 1921 r. w rocznicę kaźni Romualda Traugutta. Odznaczono wówczas 10 weteranów, nadając m.in. trzy Krzyże Komandorskie II klasy z Gwiazdą członkom powstańczego Rządu Narodowego: W. Biechońskiemu, M. Dubieckiemu i B. Dybowskiemu¹⁰.

Dowodem znacznego uznania czynu powstańczego był fakt, że na dzień pierwszego posiedzenia Tymczasowej Kapituły Orderu Virtuti Militari Józef Piłsudski wybrał 22 stycznia 1920 r. W posiedzeniu brała udział również grupa weteranów Powstania Styczniowego, zaproszona przez Naczelnego Wodza.

Jedną z komisji powołanych do opiniowania wniosków o odznaczenie Orderem Virtuti Militari była Komisja Powstania Styczniowego. Wnioski miała przedkładać Kapituła Tymczasowa Rada Wojenna, kierowana przez gen. Eugeniusza Henninga-Michaelisa, w porozumieniu z prezesem Towarzystwa Weteranów 1863 r.¹¹ Pierwsze wnioski tej komisji rozpatrzono 1 sierpnia 1921 r. Nadano wówczas 16 Krzyży Virtuti Militari piątej klasy¹². Dekoracja miała miejsce - podobnie jak w przypadku dekoracji Orderem Odrodzenia Polski - na stokach Cytadeli. 7 lutego 1923 r. rozkazem ministra spraw wojskowych została powołana Komisja Odznaczeń dla Weteranów Powstania Narodowego 1863 r. Przewodniczącym Komisji został płk Jan Kołłątaj-Szrednicki, a w jej skład wchodził m.in. Aleksander Kraushar, płk Marian Kukiel, płk Józef Dąbrowski i Stanisław Zieliński¹³. Ogółem nadano weteranom 57 Krzyży Virtuti Militari klasy piątej¹⁴.

Weteranom Powstania Styczniowego nadano również 167 Krzyży Walecznych¹⁵.

Najliczniejsza jednak grupa weteranów została odznaczona Krzyżem lub Medalem Niepodległości. Geneza tego odznaczenia sięga 1928 r. W grudniu tego roku powstała Główna Komisja dla Odznaczeń za Pracę Niepodległościową udzielonych w 10 rocznicę powstania Państwa Polskiego¹⁶. W skład Komisji weszli: Aleksandra Piłsudska (przewodnicząca), gen. dyw. Kazimierz Sosnkowski, gen. dyw. Edward Rydz-Śmigły, płk Jan Kołłątaj-Szrednicki, ppłk Aleksander Prystor, ppłk Wacław Jędrzejewicz (sekretarz generalny), mjr Ignacy Drewnowski-Junosza oraz posłowie: Aleksander Maciesza, Walery Sławek i Adam Koc¹⁷.

W ramach Głównej Komisji Odznaczeniowej utworzono komisje środowiskowe. Ich zadaniem było przygotowanie wniosków na odznaczenie Orderem Odrodzenia Polski (klasy III-V) i Krzyżem Zasługi (złoty, srebrny, brązowy) "osób, które zasłużyły się czynnie dla Niepodległości Ojczyzny w okresie przed wojną światową lub podczas jej trwania oraz w okresie wojen politycznych 1918-1921"¹⁸. Przewodniczącym komisji był wyznaczony przez Główną Komisję Odznaczeniową, która również zatwierdzała proponowanych przez niego członków. Przewodniczącym Komisji Powstania 1863 r. został płk Jan Kołłątaj-Szrednicki, zaś jej skład miał być uzupełniony w późniejszym terminie¹⁹.

Już na drugim posiedzeniu Głównej Komisji Odznaczeniowej 11 marca 1929 r. Wacław Jędrzejewicz i Jan Kołłątaj-Szrednicki wystąpili z projektem ustanowienia specjalnego odznaczenia za działalność niepodległościową²⁰. Problemy związane z ustanowieniem tego odznaczenia były wielokrotnie omawiane na posiedzeniach Głównej Komisji Odznaczeniowej, gdyż okazało się to trudne do przeprowadzenia. Ostatecznie po wielu staraniach Prezy-

dent RP rozporządzeniem z 29 października 1930 r. ustanowił Krzyż i Medal Niepodległości. Rozporządzenie składało się z 9 artykułów i weszło w życie z dniem ogłoszenia, tj. 5 listopada 1930 r.²¹

Odnaczenie składało się z trzech klas: Krzyż Niepodległości z Mieczami, Krzyż Niepodległości i Medal Niepodległości. Miało być nadawane osobom, "które zasłużyły się czynnie dla niepodległości Ojczyzny w okresie przed wojną światową lub podczas jej trwania oraz w okresie walk orężnych polskich w latach 1918-1921, z wyjątkiem wojny polsko-rosyjskiej na obszarze Polski"²².

Ranga odznaczenia była bardzo wysoka. Krzyż Niepodległości zajmował w kolejności orderów i odznaczeń polskich miejsce przed Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, zaś Medal Niepodległości przed Srebrnym Krzyżem Zasługi.

Krzyż i Medal Niepodległości nadawał Prezydent RP na podstawie wniosków Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości. Komitet ten składał się z pierwszych dziesięciu osób, którym Prezydent RP na wniosek Rady Ministrów nadał Krzyż Niepodległości²³. Osobami tymi byli: Józef Piłsudski, Aleksandra Piłsudska, Aleksander Prystor, Kazimierz Sosnkowski, Edward Rydz-Śmigły, Julian Stachiewicz, Walery Sławek, Adam Koc, Wacław Jędrzejewicz (Krzyż Niepodległości z Mieczami) i Jan Kołłątaj-Szrednicki (Krzyż Niepodległości). Komitet ukonstytuował się na pierwszym posiedzeniu, które odbyło się 7 listopada 1930 r. Przewodniczącym Komitetu wybrano jednogłośnie Józefa Piłsudskiego. Zastępcami przewodniczącego zostali wybrani: Aleksandra Piłsudska i Walery Sławek, zaś sekretarzem generalnym - Wacław Jędrzejewicz²⁴.

Weterani Powstania Styczniowego byli pierwszą grupą niepodległościową odznaczoną Krzyżem i Medalem Niepodległości. Na inauguracyjnym posiedzeniu Komitet powziął uchwałę zatwierdzającą całość dotychczasowych prac Głównej Komisji Odznaczeniowej, przede wszystkim zaś rozpatrzone poprzednio wnioski odnaczeniowe dotyczące weteranów. Z okazji święta 11 listopada na podstawie rozporządzenia Prezydenta z 8 listopada 1930 r. 334 weteranów otrzymało Krzyże Niepodległości z Mieczami, 39 - Krzyże Niepodległości, 51 - Medale Niepodległości²⁵. Konieczność szybkiego nadania odznaczeń malejącej grupie weteranów była zresztą głównym powodem ustanowienia Krzyża i Medalu Niepodległości w trybie rozporządzenia Prezydenta. W uzasadnieniu projektu rozporządzenia rozpatrywanego na posiedzeniu Rady Ministrów 16 października 1930 r. podkreślano, że: "W obliczu sfinalizowania tak daleko posuniętych prac Komisji Głównej oraz z uwagi na niemożność dalszego zwlekania ze stworzeniem norm prawnych niezbędnych dla możliwości nadania odznaczeń przede wszystkim weteranom powstań narodowych - zachodzi nagle konieczność załatwienia tej sprawy na podstawie art. 44 ust. 5 Konstytucji". Uzasadnienie głosiło również, "że Krzyż względnie Medal mają być nadane w pierwszym rządzie weteranom powstań narodowych, których szeregi z dnia na dzień śmierć przerzedza"²⁶.

Na drugim posiedzeniu Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości, które odbyło się 18 listopada 1930 r. rozszerzono skład Komisji Powstania 1863 r. W jej skład weszli: prof. Stanisław Zieliński, Jerzy Maliszewski oraz weterani - ppor. Aleksander Kraushar i ppor. Bronisław Carossi²⁷. Komisja nie miała już jednak wiele pracy, gdyż weteranom Powstania Styczniowego nadano jeszcze tylko 44 odznaczenia: 32 Krzyże Niepodległości z Mieczami,

11 Krzyży Niepodległości i jeden Medal Niepodległości. Ogółem odznaczono więc 468 weteranów: 366 Krzyżem Niepodległości z Mieczami, 50 Krzyżem Niepodległości i 52 Medalem Niepodległości²⁸.

W liczbie odznaczonych Krzyżem Niepodległości z Mieczami mieści się jedno odznaczenie zbiorowe. Otóż Krzyżami lub Medalami Niepodległości odznaczano tylko żyjących weteranów. Natomiast poległych oraz zmarłych uczestników Powstania Styczniowego uhonorowano w sposób szczególny, dekorując właśnie Krzyżem Niepodległości z Mieczami tzw. Krzyż Traugutta, stojący na terenie Cytadeli Warszawskiej. Uroczystość odbyła się 21 stycznia 1933 r. w przeddzień 70. rocznicy wybuchu Powstania Styczniowego. Po uroczystej mszy i defiladzie przed Grobem Nieznanego Żołnierza wielotysięczny tłum, na czele z weteranami, udał się na stoki Cytadeli, gdzie w imieniu Prezydenta prezes Komitetu Wykonawczego Obchodów 70-lecia Powstania Styczniowego, gen. Edward Rydz-Śmigły odczytał zarządzenie głoszące o nadaniu Krzyża Niepodległości z Mieczami poległym i zmarłym powstańcom 1863 r. jako symbolu ich zasług w walce o niepodległość Polski²⁹.

Ogółem nadano 88 753 odznaczenia, w tym 1817 Krzyży Niepodległości z Mieczami, 32 271 Krzyży Niepodległości i 51 665 Medalii Niepodległości. Około 200 000 wniosków odrzucono³⁰. Pod względem ogólnej liczby odznażeń weterani 1863 r. zajmowali wśród 23 komisji środowiskowych 13 miejsce, natomiast pod względem nadanych Krzyży Niepodległości z Mieczami - 3 miejsce, za PPS (842) i POW (405). Była to szczególnie wysoka pozycja, biorąc pod uwagę niewielką już wówczas liczbę żyjących weteranów. Świadczyło to o powszechnym szacunku jakim cieszyli się oni w społeczeństwie i uznaniu dla ich bohaterstwa.

Kim byli odznaczeni? Interesujące studia w tym zakresie przeprowadzili Michał Klimecki i Zdzisław Lisek. Zbadali oni mianowicie 328 wniosków na odznaczenia Krzyżem Niepodległości z Mieczami, przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym. Wiek odznaczonych w chwili wybuchu powstania wahał się między 15 a 25 rokiem życia. Reprezentowali około czterdziestu zawodów i zajęć. Najliczniejszą grupę stanowili studenci lub uczniowie szkół - 63 osoby, następnie rzemieślnicy - 38, rolnicy - 26, urzędnicy - 14, robotnicy - 13 i ziemianie - 9. Są również wśród odznaczonych księża, subiektki i służba dworska. W armiach zaborczych przed powstaniem służyły 4 osoby: 3 w wojsku austriackim i 1 w rosyjskim. Walczyli prawie we wszystkich oddziałach i partiach powstańczych. 130 odniosło rany, w tym niektórzy kilkakrotnie. Władze zaborcze - rosyjskie, austriackie i pruskie - represjonowały około 150 osób. 56 osób zostało zesłanych w głąb Rosji, skazanych na ponad rok więzienia, ciężkie roboty lub do rot aresztanckich. Do wojska rosyjskiego wcielono 11 odznaczonych, a do pruskiego 4³¹.

PRZYPISY

- 1 Ustawa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o stałej pensji dla weteranów powstania 1831 i 1863 r. Dziennik Praw nr 65 z 14 VIII 1919, poz. 397. Ustawą z dnia 18 grudnia 1919 r. rozszerzono ustawę o stałej pensji dla weteranów z r. 1831 i 1863 także na weteranów z 1848 r. Dziennik Ustaw RP nr 2 i 9 I 1920 r., poz. 4.

- 2 Rozporządzenie wykonawcze Ministra Spraw Wojskowych z dnia 4 VII 1922 r. do ustawy z dnia 23 III 1922 r. o zaopatrzeniu weteranów powstań narodowych 1831, 1848 i 1863 r. i wdów po nich. Dziennik Ustaw RP nr 54 z 21 VII 1922 r., poz. 498.
- 3 Dodatki do Dziennika Personalnego: nr 10 z 12 III 1921 r., nr 5 z 11 III 1922 r., nr 40 z 22 VI 1923 r., nr 11 z 10 II 1924 r.
- 4 Ustawa z dnia 18 grudnia 1919 r. o przyznaniu stopni i praw oficerskich weteranom z roku 1831, 1848 i 1863. Dziennik Ustaw RP z 9 I 1920 r., poz. 5.
- 5 Rocznik Oficerski 1923, 1924, 1928 i 1932.
- 6 Wszystkich żyjących wówczas weteranów wyróżniono specjalnie w tym celu wprowadzoną odznaką honorową - Krzyżem Siedemdziesięciolecia Powstania Styczniowego. **Z. Puchalski**, *W hołdzie weteranom 1863 r.* Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska, nr 7, Białystok 1993, s. 144.
- 7 Żyjący weterani zostali odznaczeni Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. **B. Kuźmiński**, *Ostatni z 1863 roku*, "Stolica" nr 5 z 29 I 1984 r.
- 8 *Cmentarz Komunalny Powązki*, praca zbiorowa pod red. **J.J. Malczewskiego**, Warszawa 1989, s. 201.
- 9 **St. S. Nicieja**, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie*, Wrocław 1988, s. 300.
- 10 **Z. Puchalski**, op. cit., s. 147.
- 11 **A. Rossa**, *Powstańcy Styczniowi (1863-1864) - Kawalerowie Orderu Virtuti Militari* [w:] *Kawalerowie Virtuti Militari (1792-1945)*, Koszalin 1993, s. 112.
- 12 Protokół posiedzenia Tymczasowej Kapituły Orderu Virtuti Militari z 1 VIII 1921 r. CAW, sygn. I. 302. 172.
- 13 Dane takie występują na wnioskach o odznaczenie Orderem Virtuti Militari, przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym.
- 14 **Z. Puchalski**, op. cit., s. 146.
- 15 **Z. Puchalski i T. Wawrzyński**, *Krzyż i Medal Niepodległości*, Warszawa 1994, s. 8.
- 16 **T. Wawrzyński**, *Działalność Głównej Komisji Odznaczeniowej (1928-1930) i Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości (1930-1939)*. Studia i materiały do historii wojskowości, t. VIII, Warszawa 1985, s. 214.
- 17 **Z. Puchalski i T. Wawrzyński**, op. cit., s. 10.
- 18 **T. Wawrzyński**, op. cit. s. 226.
- 19 Tamże, s. 218.
- 20 Tamże, s. 226.
- 21 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 29 X 1930 r. o Krzyżu i Medalu Niepodległości. Dziennik Ustaw RP nr 75 z 5 XI 1930 r. Zgodnie z poprawką do rozporządzenia uchwaloną przez Sejm na XX posiedzeniu w dniu 10 III 1931 r. i potwierdzoną przez Prezydenta 21 III 1931 r. Krzyż i Medal Niepodległości miał charakter odznaczenia wojskowego.
- 22 Tamże.
- 23 Tamże.
- 24 **Z. Puchalski i T. Wawrzyński**, op. cit., s. 29-30.
- 25 Tamże, s. 30.

- 26 Uzasadnienie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o Krzyżu i Medalu Niepodległości. CAW, Gabinet Ministra Spraw Wojskowych - I. 300.1.137; T. Wawrzyński, op. cit., s. 230.
- 27 T. Wawrzyński, op. cit., s. 234.
- 28 Z. Puchalski i T. Wawrzyński, op. cit., s. 57.
- 29 Tamże, s. 60.
- 30 T. Wawrzyński, op. cit., s. 248.
- 31 M. Klimecki, Z. Lisek, *Materiały do biografii uczestników Powstania Styczniowego przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym [w:] Powstanie Styczniowe 1863-1864. Materiały sympozjum z okazji 120 rocznicy Powstania Styczniowego*, Warszawa 1984, s. 114-115.

